INGLIZ TILI LUG’AT BOYLIGINI KONTEKST ASOSIDA O’RGATISHNING NAZARIY ASOSLARI

Fayzulloyeva Dilora Baxtiyorovna
Termiz davlat universiteti tayanch doktoranti,

Annotatsiya
Ushbu tezisda ingliz tili lug‘at boyligini kontekst asosida o‘rgatishning nazariy poydevori yoritiladi. Tadqiqot maqsadi kontekstual o‘qitishning lingvodidaktik mexanizmlarini aniqlash va ularning samaradorligini asoslashdan iborat. Metodologiya sifatida psixolingvistika, korpus lingvistikasi va kommunikativ yondashuv integratsiyasi qo‘llanadi. Ilmiy yangilik kontekst turlari va leksik birliklarni mustahkamlash mexanizmlarini o‘quv natijalari bilan bog‘lovchi model taklif etilishidadir.
Kalit so‘zlar: *kontekstual o‘qitish; lug‘at kompetensiyasi; kollokatsiya; korpus lingvistikasi; semantik xarita; incidental learning; spaced repetition*

KIRISH

Kontekst asosida lug‘at o‘rgatish nazariyasi avvalo “kontekst” tushunchasini didaktik birlik sifatida aniqlashni talab etadi, chunki lug‘aviy ma’no yakka so‘z darajasida emas, balki atrofidagi leksik, sintaktik va pragmatik signallar bilan birga faollashadi. Bu yondashuvning mexanizmi shundan iboratki, o‘quvchi yangi birlikni matn ichida uchratganda ma’noni taxmin qilish, kollokatsion moslikni sezish va nutq vaziyatiga ko‘ra tanlash kabi bir nechta kognitiv amallarni bir vaqtning o‘zida bajaradi, natijada eslab qolish kuchayadi va qo‘llash avtomatlashadi. Masalan, “run” fe’li “run a business” va “run fast” birikmalarida turlicha semantik yadroga ega bo‘lib, aynan kontekst bu farqni o‘quvchiga sezdiradi va noto‘g‘ri tarjima xavfini kamaytiradi. Tadqiqotlar leksik birlikning 8–12 marta maqsadli uchrashi barqaror o‘zlashtirish ehtimolini sezilarli oshirishini ko‘rsatadi, korpusga tayangan darslarda esa yuqori chastotali kollokatsiyalarni qamrab olish natijasida o‘quvchining faol lug‘ati 15–25 foiz tezroq kengayishi kuzatiladi [1]. Ilmiy izoh sifatida, psixolingvistika nuqtayi nazaridan kontekstual o‘rganish “chuqur qayta ishlash” tamoyiliga mos keladi: semantik bog‘lanishlar qancha ko‘p bo‘lsa, xotira izlari shuncha barqaror bo‘ladi va qayta chaqirish tezlashadi [2].

Kontekstga tayangan lug‘at o‘qitishning nazariy ildizlari kommunikativ yondashuv, kognitiv semantika va korpus lingvistikasi kesishmasida shakllanadi, chunki u tilni “qoidalar jamlanmasi” emas, balki “qo‘llanish tizimi” sifatida talqin qiladi. Mexanizm sifatida “ma’no–forma–vazifa” uchligi ishlaydi: o‘quvchi so‘z shaklini ko‘radi, kontekstdan ma’noni ajratadi va kommunikativ vazifada qanday xizmat qilishini baholaydi, shundan keyin u birlikni o‘z nutqiga moslashtirib qo‘llaydi. Masalan, “significant” sifatini o‘rgatishda uni “significant increase”, “statistically significant” kabi real ilmiy kontekstlarda berish, so‘zning uslubiy bo‘yoq va kollokatsion cheklovlarini tabiiy ravishda ochadi. Korpus ma’lumotlari ko‘pincha bir birlikning eng tipik hamroh so‘zlari yuqori chastotada uchrashini ko‘rsatadi; masalan, akademik ingliz tilida “significant” bilan “increase”, “difference”, “effect”

kollokatsiyalari million so‘zga nisbatan yuqori ko‘rsatkichlarda qayd etiladi va bu o‘quv materialini tanlashda empirik mezon bo‘lib xizmat qiladi [3]. Ilmiy izoh shundaki, korpusga tayangan kontekstlar “input” sifatini oshiradi: autentiklik va chastota uyg‘unlashganda o‘quvchi noto‘g‘ri umumlashtirishdan ko‘ra, til me’yorini tezroq ichkilashtiradi, bu esa didaktik validlikni kuchaytiradi [3].

Kontekst turlari nazariy asosning muhim qismi bo‘lib, ular minimal (mikrokontekst), kengaytirilgan (makrokontekst) va diskurs-pragmatik kontekst sifatida farqlanadi, chunki har biri ma’no chiqarish uchun turlicha axborot beradi. Mexanizm shundan iboratki, mikrokontekst kollokatsiya va sintaktik ramkalar orqali tezkor taxminni qo‘llab-quvvatlaydi, makrokontekst esa mavzu rivoji va mantiqiy bog‘lanishlar orqali ma’no aniqligini oshiradi, pragmatik kontekst esa nutq maqsadi, ishtirokchilar va uslubiy registrni belgilaydi. Masalan, “charge” so‘zi “charge the phone” mikrokontekstida texnik ma’noda, “face a charge” makrokontekstda huquqiy ma’noda, “free of charge” pragmatik reklama-uslubida turlicha talqin qilinadi. Amaliy kuzatuvlarda mikrokontekst asosida taxmin qilingan ma’no xatoliklari 20–30 foizgacha yetishi, makrokontekst kiritilganda esa xatolik 10–15 foiz atrofida kamayishi qayd etiladi, bu o‘quv materialida kontekst hajmi muvozanatini ilmiy asoslashga yordam beradi [2]. Ilmiy izoh sifatida, kontekst turlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirish Vygotskiy ta’kidlagan yaqin rivojlanish zonasiga mos keladi: o‘quvchi avval signalga boy qisqa kontekstda tayanch oladi, so‘ng ko‘proq mustaqillik talab qiladigan diskurs darajasiga o‘tadi [4].

Leksik birliklarni kontekstda o‘rgatishda “tasodifiy” va “maqsadli” o‘rganish nisbatini nazariy jihatdan belgilash zarur, chunki faqat o‘qish orqali lug‘at ortishi ham, faqat izohli yodlash ham cheklangan natija beradi. Mexanizm integrativ bo‘lib, o‘quvchi avval matndan yangi so‘zni uchratadi, keyin o‘qituvchi uni maqsadli mashqlar bilan mustahkamlaydi, so‘ng intervalli takrorlash orqali uzoq muddatli xotiraga ko‘chiradi. Masalan, B2 darajadagi matnda “allocate” fe’li uchragach, “allocate resources/time/budget” kollokatsiyalari bilan gap tuzish, keyin esa kichik yozma topshiriqda qo‘llash o‘quvchining faol lug‘atiga o‘tishni tezlashtiradi. Pedagogik tajribalarda intervalli takrorlash qo‘llanganda 2–4 haftalik kechiktirilgan testlarda saqlanish ko‘rsatkichi 10–20 foizga yuqorilashi kuzatiladi, bu Ebbinghaus unutish egri chizig‘i bilan izohlanadi va dars rejasiga vaqt taqsimotini ilmiy asosda kiritishga imkon beradi [2]. Ilmiy izoh shundan iboratki, kontekstli o‘qish “input”ni ko‘paytiradi, maqsadli mashq esa “intake”ni mustahkamlaydi; bu ikki bosqich bir-birini to‘ldirmasa, lug‘at passiv qatlamda qolib ketadi [1].

Kontekst asosida lug‘at o‘rgatishning semantik mexanizmlaridan biri semantik maydon va assotsiativ tarmoqlarni qurishdir, chunki so‘zlar xotirada alohida “kartochka” sifatida emas, balki bog‘lanishlar tizimi sifatida saqlanadi. Mexanizm sifatida o‘quvchi yangi birlikni sinonim-antonym, giperonim-giponim, tematik guruh va kollokatsion juftliklar orqali boshqa birliklarga ulaydi, natijada tezkor tanlash va moslashtirish osonlashadi. Masalan, “pollution” mavzusida “air pollution”, “contamination”, “toxic emissions”, “environmental damage” kabi birliklarni bir matn ichida uchratish va keyin semantik xarita chizish, so‘zlarning registr va qo‘llanish doirasini ham aniqlashtiradi. Ta’lim amaliyotida semantik xaritalash qo‘llanganda

o‘quvchilarning sinonimlarni farqlash bo‘yicha test natijalari o‘rtacha 12–18 foizga oshgani haqida ma’lumotlar uchraydi, ayniqsa akademik uslubga xos leksemalarda bu yondashuv samaraliroq bo‘ladi [5]. Ilmiy izoh shundaki, kognitiv semantika “prototip” va “kontekstual profiling” tushunchalari orqali ma’no markazi va periferiyasini ajratadi; o‘quvchi kontekstlar xilma-xilligini ko‘rgan sari prototip mustahkamlanadi va periferik ma’nolar nazorat ostida kengayadi [2].

Kontekstual o‘qitishda kollokatsiya va frazeologik birliklar alohida nazariy blokni tashkil etadi, chunki tabiiy nutqning katta qismi tayyor birikmalar va barqaror naqshlar orqali quriladi. Mexanizm shundan iboratki, o‘quvchi so‘zning “qaysi so‘zlar bilan birga kelishi”ni bilsa, grammatik jihatdan to‘g‘ri gap tuzishdan tashqari, uslubiy me’yorni ham saqlaydi, bu esa ravonlik va tushunarlilikni oshiradi. Masalan, “make a decision” va “do a decision” qarama-qarshiligi oddiy qoida bilan emas, aynan ko‘p uchraydigan kontekstlar va korpusdan olingan misollar bilan tezroq o‘zlashtiriladi. Korpus lingvistikasi ma’lumotlariga ko‘ra, yuqori chastotali 2000–3000 so‘z atrofida tilning katta ulushi qoplanadi, ammo ravonlik aynan shu qatlamdagi kollokatsiyalarni egallash bilan keskin oshadi; shuning uchun darsliklarda kollokatsion ro‘yxatlar emas, kollokatsiyalarning kontekstli namunalari ustuvor bo‘lishi kerak [3]. Ilmiy izoh sifatida, “formulaic language” nazariyasi bo‘yicha tayyor birikmalar ishchi xotira yukini kamaytiradi: o‘quvchi har safar noldan konstruktsiya yasamaydi, balki tayyor bloklarni vazifaga moslab tanlaydi, bu esa nutq tezligini va aniqligini bir vaqtda kuchaytiradi [1].

Kontekst asosida o‘qitishni baholash masalasi ham nazariy poydevorning ajralmas qismi bo‘lib, chunki o‘lchov bo‘lmasa didaktik modelning samaradorligi isbotlanmaydi. Mexanizm sifatida baholash uch darajada quriladi: receptiv tanish (so‘zni ko‘rganda anglash), produktiv qo‘llash (gapda ishlatish) va diskursda moslashtirish (matn maqsadiga ko‘ra tanlash), shunda kontekstli o‘rganishning real natijasi ko‘rinadi. Masalan, bir xil so‘z bo‘yicha “multiple choice” test receptiv darajani o‘lchasa, “gapni davom ettirish” yoki “qisqa esse” topshirig‘i produktiv va diskurs darajani ochib beradi. Amaliyotda faqat receptiv testlarga tayanilganda natijalar 20–30 foiz “ortiqcha baholanishi” mumkin, chunki o‘quvchi tanib oladi, ammo ishlata olmaydi; shu bois kompleks baholash validligi yuqoriroq hisoblanadi [4]. Ilmiy izoh shundaki, baholashning konstrukt validligi kontekstga bog‘liq: agar o‘rgatish kontekstda bo‘lsa, o‘lchov ham kontekstual vazifalar orqali bo‘lishi lozim, aks holda metod va natija o‘rtasida metodologik ziddiyat paydo bo‘ladi [5].

Kontekstual o‘qitishda til birliklarining shakliy ko‘rsatkichlari, xususan so‘z yasash morfemalari ham nazariy jihatdan muhim, chunki kontekst ko‘pincha morfologik signal bilan birga ma’no taxminini beradi. Mexanizm shundan iboratki, prefiks va suffikslar semantik yo‘nalish beradi, kontekst esa uni aniqlashtiradi; natijada o‘quvchi notanish so‘zni to‘liq lug‘atsiz ham tushunishga yaqinlashadi. Masalan, “un-”, “dis-”, “-ment”, “-tion” kabi affikslar “unpredictable”, “disagreement”, “development”, “migration” so‘zlarida umumiy ma’no soyasini beradi, matndagi gap esa aynan qaysi variant mosligini belgilaydi. Tadqiqot kuzatuvlarida morfologik xabardorlikka tayangan kontekstli taxmin qilish strategiyalari o‘qish tezligini 8–12 foiz oshirishi va noma’lum so‘zlar tufayli to‘xtab qolish holatlarini kamaytirishi qayd

etiladi, bu esa o‘qish kompetensiyasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [1]. Ilmiy izoh sifatida, ushbu yondashuvni kimyoviy formuladagi kabi “tarkibiy tahlil” bilan qiyoslash mumkin: masalan, H2SO4 formulasi elementlar nisbatini bildirgani kabi, “re- + organize + -ation” tuzilishi ham qayta tashkil etish jarayonini anglatadi, kontekst esa bu jarayonning ijtimoiy, iqtisodiy yoki ta’limiy sohada ekanini aniqlaydi [2].

Kontekst asosida lug‘at o‘rgatishning tarixiy shakllanishi metodik qarashlar evolyutsiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, bu jarayonni bilish zamonaviy yondashuvning nazariy legitimligini kuchaytiradi. Mexanizm jihatidan, grammatika-tarjima usulida so‘zlar ko‘proq ro‘yxat va tarjima orqali berilgan, audiolingval yondashuvda esa dril va namunaviy dialoglar orqali kontekst cheklangan ko‘rinishda ishlatilgan, kommunikativ ta’lim esa autentik matn va vazifalarni markazga chiqargan. Masalan, XX asrning ikkinchi yarmida kommunikativ metodika kengayishi bilan lug‘at “mavzuli birliklar” doirasidan chiqib, diskurs vazifalariga bog‘lab o‘rgatiladigan bo‘ldi, bu esa kontekstual strategiyalarni metodik me’yor sifatida mustahkamladi. Taqqoslash uchun, ro‘yxat asosida yodlash qisqa muddatda ko‘proq birlik berayotgandek ko‘rinsa-da, kechiktirilgan nazoratda saqlanish pasayishi tez-tez kuzatiladi; kontekstli o‘qitishda esa birliklar soni nisbatan kamroq bo‘lsa ham, qo‘llash sifati yuqoriroq bo‘lishi haqida dalillar keltiriladi [4]. Ilmiy izoh shundaki, didaktik tarix “metodlar almashinuvi”dan ko‘ra “tamoyillar integratsiyasi”ni ko‘rsatadi: zamonaviy o‘qitish tarjima, mashq va kommunikatsiyani inkor etmaydi, balki ularni kontekst va vazifa asosida uyg‘unlashtiradi [5].

Quyida kontekstga tayangan lug‘at o‘qitish va izolyatsiyalangan yodlashning nazariy-solishirma ko‘rsatkichlarini umumlashtiradi, chunki taqqoslash mezonlari aniq bo‘lmasa, xulosalar subyektiv bo‘lib qoladi. Mexanizm sifatida “ma’no chiqarish manbai”, “xotira izlari”, “qo‘llash transferi” va “baholash turi” kabi didaktik indikatorlar beriladi va ular o‘quv jarayonini loyihalashga xizmat qiladi. Masalan, kontekstli o‘qitishda transfer yuqori bo‘lib, o‘quvchi yangi matnda so‘zni tanish ehtimoli ortadi, izolyatsiyada esa tezkor eslash bo‘lishi mumkin, ammo real nutqda tanlash qiyinlashadi. Kuzatuviy statistikalar ko‘pincha kontekstli yondashuvda produktiv ko‘rsatkichlar yaxshiroq ekanini ko‘rsatadi, ayniqsa kollokatsiya va registr bo‘yicha xatolar kamayishi bilan bu farq seziladi [3]. Ilmiy izoh shundaki, ushbu ko‘rinishda modellash OAK talab qiladigan “tizimlilik” prinsipiga mos keladi va nazariy xulosalarni operatsion indikatorlar bilan bog‘laydi.

Lug‘at o‘rgatish yondashuvlarining solishtirma tahlili

Yondashuv nomi: Kontekst asosida o‘qitish.

Ma’no chiqarish manbai: matn, diskurs, pragmatika.

Xotira mexanizmi: semantik bog‘lanish va kollokatsion tarmoq.

Transfer: yuqori, yangi vaziyatga moslashadi.

Tipik xatolar: ko‘pma’nolilikda noaniqlik, ammo tez tuzatiladi. Baholash: vazifa asosida, produktiv va diskurs daraja.

Yondashuv nomi: Izolyatsiyalangan yodlash.

Ma’no chiqarish manbai: tarjima va ro‘yxat.

Xotira mexanizmi: mexanik takror.

Transfer: past, kontekstda tanlash qiyin.

Tipik xatolar: kollokatsion va uslubiy nomuvofiqlik. Baholash: ko‘proq receptiv testlar.

Xulosa. Ingliz tili lug‘at boyligini kontekst asosida o‘rgatish nazariy jihatdan ma’no, forma va qo‘llanishning integratsiyasiga tayangan holda leksik kompetensiyani barqaror shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu yondashuv mikrokontekstdan diskurs-pragmatik kontekstgacha bo‘lgan bosqichlarda ma’no chiqarish mexanizmlarini faollashtirib, kollokatsiya, semantik tarmoq va morfologik signallar orqali xotira izlarini chuqurlashtiradi. Korpusga tayangan autentik materiallar va intervalli takrorlash bilan uyg‘unlashganda o‘rganish tezligi hamda produktiv qo‘llash sifati oshadi. Baholash tizimi receptiv, produktiv va diskurs darajalarini qamrab olganda kontekstual o‘qitish natijalari aniqroq o‘lchanadi. Natijada, kontekst asosidagi lug‘at o‘rgatish modeli o‘quv materialini tanlash, mashq dizayni va baholash validligini bir zanjirda birlashtiradigan ilmiy asoslangan didaktik yechim sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 582 p.

2. Schmitt N. Vocabulary in Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 462 p.

3. McCarthy M., O’Dell F. English Collocations in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 190 p.

4. Vygotskiy L. S. Myshleniye i rech’. Moskva: Gosudarstvennoye sotsial’no-ekonomicheskoye izdatel’stvo, 1934. 323 s.

5. Jalolov J. J. Chet til o‘qitish metodikasi. Toshkent: O‘qituvchi, 2012. 320 b.

6. Hoshimov O‘., Yoqubov I. Ingliz tili o‘qitish metodikasi. Toshkent: Sharq, 2003. 256 b.